

ІСТОРИЧНА РЕТРОСПЕКТИВА ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Складність проблеми лексичної типології зумовлена об'єктом вивчення – співвідношенням лексичного складу літературної мови і діалектів. Серед усіх мовних явищ, у т. ч. і лексичних, поширених на одній території, розрізняють протиставні і непротиставні.

До класифікації протиставних лексичних явищ зверталися О. І. Блінова¹, П. Ю. Гриценко², Р. І. Аванесов³ та ін. Найповнішою і найґрунтовнішою нам видається типологія діалектних відмінностей Р. І. Аванесова і Л. П. Жуковської. Згідно з нею серед протиставних діалектизмів розрізняють такі, що виділяються:

- 1) на базі семантичної спільності;
- 2) на базі матеріальної спільності слова, які мають семантичні (повні або часткові), звукові (щодо наголосу або фонемного складу), граматичні різновиди;
- 3) на базі матеріальної спільності кореневої морфеми⁴.

Цю схему можна застосувати для визначення історичної ретроспективи діалектної лексики в українській мові кін. XVI – поч. XVII ст. і підтвердити тезу про діалектну основу літературної мови до XVI ст. включно.

Літературна мова – це відшліфований різновид мови з усталеними для певного часу, але історично змінюваними нормами, який безпосередньо не пов'язується з якоюсь конкретною частиною етнічної території, а обслуговує потреби українського народу безвідносно до місця його проживання⁵.

На відміну від літературної, діалектна мова характеризується меншим ступенем унормованості, варіюванням своєї структури в різних частинах етнічної території, переважно усною формою вияву і відносно обмеженою сферою вживання⁶.

Діалектна мова співвідноситься з літературною, оскільки характеризується єдністю елементів усіх структурних рівнів. Аналогічно можна співвідносити діалект із літературною мовою кінця XVI – початку XVII ст. У цей період, коли українська літературна мова починала складатися на народно-розмовній основі, ще не виробились загальнолітературні мовні норми, тому в словниках кінця XVI – початку XVII ст. можна зустріти діалектизми,

просторіччя, запозичення. Для встановлення історичної ретроспективи діалектної лексики проаналізовано матеріал словників кінця XVI – початку XVII ст. і сучасних діалектних, зроблено спробу застосувати традиційну класифікацію до відповідних лексичних явищ, виявити релікти слів XVI – XVII ст. у діалектах, співвіднести літературну мову цього періоду і діалекти.

Оскільки південно-західне наріччя є найбільш архаїчним в українській мові, для аналізу було обрано відповідні словники М.Й. Онишкевич “Словник бойківських говірок” (далі – Онишкевич), “Матеріали до словника буковинських говірок” (далі – Матеріали). Серед словників кінця XVI – початку XVII ст. – “Лексикон словенороський” Памва Беринди 1627 р. (далі – ЛБ) і “Лексис” Лаврентія Зизанія 1596 р. (далі – ЛЗ).

Проаналізувавши матеріал даних словників, відзначимо, що традиційна класифікація потребує деяких змін і уточнень з огляду на специфіку об’єкта дослідження. Передусім, треба виділити окрему групу протиставлених діалектизмів, що становлять семантичну і формальну єдність із вихідним. Треба зазначити, що більшість слів цієї групи функціонує і в польській мові. Взагалі вплив польської мови на українську в цей період був дуже сильний, особливо в канцеляріях. У результаті до словникового складу української мови кінця XVI – початку XVII ст. увійшло багато польських слів

М. Й. Онишкевич у “Словнику бойківських говірок” подає лексему *штетний* (“непристойний”) [Онишкевич, П, 387], яка проєктується в *штётность* (“неподобство”) [ЛБ, 6]. Пор. пол. *sprétny*.

Прикметник *гойний* (“гарний, щедрий”) [Онишкевич, І, 179] можна зустріти в словнику Памва Беринди: *гóйны(й)* (“достатній”) [ЛБ, 46]. Пор. пол. *hojny*.

Дієслово *рядіти* (“керувати”) [Онишкевич, П, 199] присутнє в “Лексиконі словенороському”: *рѣжу* (“паную”) [ЛБ, 29].

Варто зазначити, що аналогічні лексичні явища зустрічаються і серед фразеологічних сполук. Напр., *малженський стан* (“подружжя”, “подружнє життя”) [Онишкевич, і, 427] *малженского стану незнаючаа* (“неодружена”) [ЛБ, 73]. Пор. пол. *stan małżeński*.

Слово *моцува*□*тиси (-ся)* (“Напружуватися”) [Матеріали, V, 92] співвідноситься за змістом і формою з лексемою *моцу*□*юса* (“працюю”) [ЛБ, 85].

Прислівник *ла*□*цно* (“легко”) [Онишкевич, І, 405] проєктується у слово *ла*□*цни* (“без труднощів”) [ЛБ, 5]. Пор. пол. *lasno*.

Іменник *брич* (“дуже гострий ніж”) [Матеріали, I, 40] у словнику Памві Беринди має значення “лезо” [ЛБ, 12].

Як діалектні функціонують слова *клам* (на *клам* повісити – “збрехати заради жарту”), *кламати* (“обманювати” і “брехати заради жарту”) [Онишкевич, I, 355], які співвідносяться з іменником *кламство* (“брехня”) [ЛБ, 59]. Пор. пол. *klam, klamac*□.

Слова *верига* [Онишкевич, I, 91] і *вєрига* [ЛБ, 15] мають спільне значення (“замо□к”).

Іменник *бу□карт* (“байстрюк”) [Онишкевич, I, 74] можна зустріти в словниках XVI – XVII ст.: *бу□карт* (“нечистого ложа син”) [ЛБ, 60]. Пор. пол. *bękart*.

Лексема *корє□ц* (“міра”; “100 кг.”) [Онишкевич, I, 377] проектується у слово *корє□ць* (“міра”) [ЛБ, 53].

Слово *причи□нок* (“додаток”) [Онишкевич, II, 148] є аналогом лексеми *причи□нокъ* (“придаток”) [ЛБ, 97].

Іменник *пога□рь* (“чарка”, “склянка”, “бокал”) [Онишкевич, II, 91] має історичну проєкцію в слові *пога□(р)* (“чаша”, “келих”) [ЛБ, 90]. Пор. слц *rohaг*.

Дієслово *трафитися* (“трапитися”) [Онишкевич, II, 299] можна пов’язати з формою *сь трафу□нку* (“випадково”) [ЛБ, 89]. Пор. пол. *trafiac□ sie*.

Можна простежити зв’язок між словами *тайстра* [Онишкевич, II, 277] і *тайстра* [ЛБ, 81], спільне значення – “торба”.

Лексичні семантичні відмінності, що виділяються на базі семантичної спільності, виражаються різними словами, тому вони не входять до класифікацій діалектної лексики в історичній ретроспекції.

Наступна група лексичних діалектизмів виділяється на базі матеріальної спільності слова, вони тотожні своїм звуковим вираженням і граматичною характеристикою, але відрізняються значенням. Семантичні відмінності можуть бути повними або частковими.

Повні диференційні ознаки у межах просторового або часового континууму творять слова-омоніми. Омонімію не можна змішувати з багатозначністю слів. Проте в мові є такі слова, що важко визначити – багатозначні вони чи омоніми, тобто вони становлять одне слово, вжите в різних значеннях, або кілька слів з однаковим звучанням, але не завжди можна провести абсолютну межу між багатозначністю слів та омонімією. Пояснюється це тим, що омоніми дуже часто

виникають внаслідок дальшого розвитку багатозначності слова. Окремі його значення можуть втрачати зв'язок між собою й усвідомлюватись як самостійне слово, що їх виражає, розпадається на кілька слів-омонімів. Відповідні омонімічні явища, які виділилися в процесі розвитку багатозначності слова внаслідок втрати семантичних зв'язків між окремими його значеннями можна проілюструвати наступними прикладами.

Слово *бу□рда* – “програли у грі т. зв. кички” [Онишкевич, І, 77] виступає омонімом до лексеми *бу□рда* (“гомін”) [ЛСПБ, 65]. Очевидно, спільною цих слів була вказівка на шумовий ефект, яким, очевидно, супроводжується програш у грі. Таким чином, гіпотетично ця пара слів перебувала в полісемантичних відношеннях, але внаслідок втрати семантичних зв'язків перейшла в статус омонімів.

У діалектних словниках можна зустріти слово *маршалок* – “другий староста на весіллі” [Онишкевич, І, 471], яке є омонімом до лексеми *маршало(к)* “начальник” [ЛЛЗ, 24]. Можна припустити, що спільною семою для колишньої полісемії виступало значення старшинства, пріоритету. Цю думку можна підтвердити даними “Словника української мови XIV – XV ст.” (К., 1977): *маршалокъ* службова особа з більшими чи меншими повноваженнями, якій підлягали нижчі ранговиконавці; *маршалокъ дворний* – начальник всіх урядників двора феодала; *маршалокъ земський* – намісник, який від імені князя чинив суд на місці, у Волинській землі йому підлягали також усі збройні сили [І, 578-579]. Таким чином, межа між омонімією і багатозначністю є досить нечіткою, але треба зауважити, що зв'язок між значеннями слів майже втрачений. На цій підставі ці слова можна зарахувати до омонімів.

Слово *ку□фа* у бойківських говірках означає “товстуха” [Матеріали, IV, 116], яке відрізняється від семантики лексеми *ку□фа* “відро” [ЛСПБ, 14]. Значення “товстуха”, очевидно, є метафоричним переосмисленням прямого значення – “відро”, “діжка”. Важко розмежувати полісемію та омонімію, але зараз полісемантичні зв'язки дуже віддалені, тому цю пару зараховано до омонімів.

Часткові семантичні відмінності в синхронному і діакронному аспектах є різними значеннями одного слова. Напр., лексеми *гук* (“бас”, “тривожна чутка”, “радість”) [Онишкевич, І, 198] і *гук(ь)* (“викрик”) [ЛБ, 22] можна кваліфікувати як різні значення одного слова. Діалектизм несе вказівку на певне емоційне забарвлення слова,

як-от радість, тривога, у той час як лексема *зук(ъ)* має більш загальний, нейтральний характер.

Слова *ціхувати* (“позначати дерево для вирубки”) [Онишкевич, П, 357] і *цѣхую* (“знаменую”) [ЛБ, 44] теж вступають у полісемантичні зв’язки, але дієслово *ціхувати* в даному разі теж має значення більш вузьке, специфічне, ніж *цѣхую* (“позначати дерево” / “позначати”).

Назви плодів *жир* (“бучина, букові горіхи”) [Онишкевич, I, 252] і *жирь* (“жолудь”) [ЛБ, 36] мають спільне родове (“горіх”), але відмінне видове значення (“бучина” / “жолудь”).

Слово *моц* (“дуже”) [Матеріали, V, 92] співвідноситься з лексемою *моць* (“владарство”, “панство”) [ЛБ, 16]. Спільним значенням у цих словах виступає поняття сили, міці, могутності, снаги.

Можна виділити спільне значення в словах *колиба* (“пастуший курінь”, “повітка”, “комора”, “стара маленька хата”, “тимчасове накриття”, “будка собаки”) [Матеріали, IV, 69] і *колиба* (“купка хмизу”) [ЛБ, 54]. Спільним у значеннях цих слів є “матеріал для хатини, житла; накриття”. Варіанти значення “комора”, “будка собаки” та ін. є переосмисленням первинного значення.

У діалектах слово *бинда* позначає “стрічка” [Онишкевич, I, 52], а в словнику Памва Беринди значення слова *бинда* істотно відрізняється (“вінець”, “корона”; “чепчик”) [ЛБ, 24]. Спільне значення для двох слів – “головний убір”.

Діалектизм *казнь* вживається у значенні “шахрайство” [Онишкевич, I, 335], у словниках XVI – XVII ст. лексема *казни* має значення “провина” [ЛБ, 15]. В історичній ретроспективі відбувається генералізація поняття: “шахрайство” – це лише вид злочину, “провина” – поняття набагато ширше, яке включає не тільки кримінальні, а й інші злочини.

Наступна група слів представляє лексичні діалектні відмінності, що виділяються на базі матеріальної спільності слів, але є відмінними від лексем, зафіксованих у словниках XVI – XV ст., звуковим вираженням.

Диференційні ознаки у звуковій формі слова можуть стосуватися наголосу (акцентуаційні) і фонетичного складу в цілому. Варто зазначити, що зміни у формальній (звуковій) структурі часто супроводжуються змінами у змістовому плані слова, тому можна виділити групу слів із можливими частковими семантичними

відмінностями. Таким чином, традиційна класифікація уточнюється з огляду на специфіку історичної ретроспективи.

Серед акцентуаційних відмінностей іменників можна виділити такі тенденції до руху наголосу:

- *префікс—корінь*: *пóранок* (“ранок”, *допомога сусідові в косінні до 11 години ранку*) [Онишкевич, П, 115] — *порáнок(ь)* (“сніданок”) [ЛБ, 44];
- *флексія—корінь*: *п'ятно́* (“пляма”) [Онишкевич, П, 304] — *пáтно* (“знак”) [ЛБ, 44];
- *корінь—флексія*: *ці́ха* (“штамп”) [Онишкевич, П, 357] — *цѣ́ха* (“знак”) [ЛБ, 44].

У наголошенні дієслів основною тенденцією до руху акцентування є схема корінь—суфікс: *фúкати* (“бити”) [Онишкевич, П, 334] — *фукáю* (“забороняю, загрожую”) [ЛБ, 42]. У плані змісту відбувається співвідношення дії і наміру.

Найпоширенішими диференційними ознаками у фонетичному складі слів є чергування голосних і приголосних. Найчастотнішими альтернаціями голосних у південно-західному наріччі є чергування [и] // [ε] та [ε] // [и] в ненаголошеній позиції, що виступає характерною ознакою фонетичної системи наріччя. Напр., *ритя́зь* (“засув”) [Онишкевич, П, 175] / *рѣтáзь* (“замок”) [ЛБ, 15], *жині́тва* [Онишкевич, І, 251] / *жєні́тва* [ЛЗ, 31], *румигáти* (“пережовувати – про тварин”) [Онишкевич, П, 196] / *румигáю* (“пережовую”) [ЛБ, 29].

Зумовлене аналогічними позиціями і чергування [у] // [о]: *фúрман* (“візник на бричці”) [Лисенко, 222] / *форма(н)* (“візник”) [ЛБ, 42].

Серед чергувань приголосних можна виділити такі моделі:

- *шумний / сонорний*: *жені́тба / жені́тва* [б] // [в];
- *глухий / дзвінкий*: *рítесь / рѣтáзь* [с] // [з], *рóскас* (“наказ”) [Онишкевич, П, 190] / *рóсказь* (“заповіт”) (с/з) [ЛБ, 42];
- *задньоязиковий / губний*: *хúрман / фóрман* [х] // [ф];
- *афrikата / проривний*: *мошóнча* (“гаманець”) [Онишкевич, І, 455] / *мошѣ́нка* (“мішок”) [ЛБ, 20] [ч] // [к];
- *проривний / цілінний*: *румигáти / рѣ́мигáю* [г] // [г].

Часткові семантичні відмінності з граматичними змінами виявляються у варіюванні граматичного роду: *верѣ́та* (“плахта”) [Онишкевич, І, 90] ж.р. / *верѣ́то* (“власниця”, “плахта”, “жалоба”,

“рядно”) [ЛБ, 18] с.р. У цих словах наявний лексичний центр – “назва одягу”, але реалізується він по-різному.

Можна також виділити зміни в категорії числа іменників: *группта* [Онишкевич, I, 175] (мн.) / *группство* [ЛЗ, 25] (одн.).

Отже, історична ретроспектива діалектної лексики потребує певних уточнень до загальноприйнятої класифікації діалектних явищ:

- 1) виділення окремої групи протиставних діалектизмів, які становлять змістову і формальну єдність із лексемами XVI – XVII ст.;
- 2) вилучення групи лексичних діалектних відмінностей, які виділяються на базі семантичної спільності, як такої, що є неактуальною в діахронічному аспекті;
- 3) комплексний розгляд часткових семантичних відмінностей поруч зі звуковими і граматичними.

¹Блинова О.М. Введение в современную региональную лексикологию. – Томск, 1975. – С. 176; ²Гриценко П.Ю. Ареальне варіювання лексики. – К., 1990. – С. 41. ³Вопросы теории лингвистической географии. – М., 1962. – С. 173. ⁴Там само. – С. 158. ⁵Матвіяс І.Г. Групування говорів української мови // Структура українських говорів. – К., 1982. – С. 3. ⁶Там само.

Список умовних скорочень назв джерел

ЛБ – Лексикон славенороський Памва Беринди / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К., 1961.

ЛЗ – Лексис Лаврентія Зизанія / Підгот. тексту і вступ. ст. В.В. Німчука. – К., 1964.

Лисенко – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К., 1972.

Матеріали – Матеріали до словника буковинських говірок. – Чернівці, 1971 – 1979. – Вип. 1 – 6.

Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К., 1984. – Т. 1 – 2.